

Szabadsfalvi József

A magyar jogbölcseleti gondolkodás kezdetei

A magyar jogbölcseleti gondolkodás kialakulásának körülményeit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a hazai bölcseleti tradíció e lényeges szegmense szervesen illeszkedett az európai jogbölcselet főbb áramlataiba, miként Moór Gyula – a két világháború közötti neves – jogfilozófusunk megállapította: „... a magyar jogbölcseleti gondolkodás hullámai is ugyanazokat a jogfilozófiai problémákat vetették fel, amelyek az európai jogfilozófia folyamában felmerültek.”¹ Kiemelésre méltó még továbbá, hogy a hazai elméleti jogi gondolkodásra már ekkor is jellemző volt a különböző megközelítési módok akceptálása mellett a szélsőségesnek nevezhető álláspontok elutasítása.

XVI–XVII. századi előzmények

A magyar jogbölcseleti gondolkodás legelső emlékeit keresve a középkor végére, a kora újkor kezdetére kell visszatekinteni.² A középkori természetjogi felfogás megnyilatkozásának szemléletes példájával találkozhatunk a mohácsi vést megelőző évtized hazai jogirodalmának később korszakossá váló alkotásában.

1 *Moór Gyula*: A jogbölcselet problémái. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1945. 46. o.

2 A magyar jogbölcseleti gondolkodás kezdeteiről is szóló művek közül – a teljesség igénye nélkül – lásd: *Pauler Tivadar*: Bevezetés az észjogtanba. Pest, 1852.; Werner Rudolf: A bölcseleti jogtudomány történelme. Kiegészítésül Schilling természetjogi művéhez. Franklin Társulat, Budapest, 1875.; *Pauler Tivadar*: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1878.; *Somló Bódog*: Die neuere ungarische Rechtsphilosophie. Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, Bd. I. (1907–08) 315–323. o.; Finkey Ferenc: A tételes jog alapelvei és vezéreszméi. I. köt. Bevezetés és a jogbölcselet kifejlődésének története. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1908.; *Horváth Barna*: Die ungarische Rechtsphilosophie. Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, Bd. XXIV. (1930/31) H. 1. 37–85. o.; *Szabó Imre*: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. (Második kiadás: 1980); *Szilágyi Péter*: Fejezetek az ELTE Állam- és Jogelméleti Tanszékének történetéből. In: Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus XXVI. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 1984. 105–153. o.; *Samu Mihály–Szilágyi Péter*: Az állam- és jogelmélet oktatásának története egyetemünkön. In: Horváth Pál (szerk.): Az Állam- és Jogtudományi Kar szerepe a magyar jogtudomány fejlődésében. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 1985. 313–392. o.

Werbőczy István (1458–1541) „az ország jogát” összegyűjtő 1517-ben megjelent *Tripartitum* című műve – melyet Bónis György joggal nevezett a „nemesség Bibliájának”³ – prológosában többek között ír az igazságról, a jogról és annak felosztásáról, valamint a törvény fajairól. A teoretizáló jellegű bevezető fejezetben az igazság értelmének magyarázatakor az alábbiak olvashatók: „Az igazság pedig kétféle, tudniillik: természeti és törvényi. Természeti az az állandó és folytonos akarat, mely... kinek-kinek megadja a maga jogát. E nélkül senki nem lehet Isten országának részese. Törvényi igazságot pedig tartalmaz a törvény, mely gyakran változik, mely nélkül sem népek, sem országok nem állhatnak fenn sokáig. Ezért igazságos is kétféleképpen lehet valami, majd ugyanis a dolog természeténél fogva, ami természeti jognak [A »jus naturale« kifejezést ekképp ültette át magyar nyelvre Csiky Kálmán, a mű legjobbnak tartott fordítója 1894-ben.] neveztetik; majd pedig az emberek közt megállapított bizonyos szabályoknál fogva, ami tételes jognak [jus positivum] neveztetik.”⁴

A rövidített, népszerűsítő kiadványokat is beleértve több mint öt tucat kiadást megért, a hazai jogi gondolkodást és kultúrát a XIX. század közepéig meghatározó „legfőbb kútfeje” szerzőjének jogi műveltsége eredetéről keveset tudunk. Bónis szerint csupán az bizonyítható, hogy a XV. század utolsó évtizedének kezdetén a krakkói egyetemen töltött egy szemesztert és latin, görög, továbbá német nyelvismeretét valamely hazai egyházi iskolában szerezte, nyugat-európai (itáliai) peregrinusi tanulmányairól nem tud az utókor. Így az a fajta filozófiai és teológiai szemléletmód, mely a fentebbi sorokból sugárzik részben a hazai iskolák és az egész életében törekvő és céltudatos jogász autodidakta módon megszerzett ismereteit tükrözi. Ez a tudás pedig nem lehetett más a XVI. század elején, mint az újkori természetjogi gondolkodást megelőző, a görög-római hagyományból táplálkozó középkori skolasztikus természetjogi eszmerendszer, mely az emberre, mint „eszés természettel bíró lényre” tekint, aki „tulajdonságánál fogva részes az isteniében”.⁵ Ekképp nem meglepő a Justinianus *Institutió*iban is olvasható, Ulpianusnak tulajdonított meghatározásra rímelő megállapítás sem, mely szerint a természetjog az „amire a természet minden állatot megtanított és megtanít. Ez tehát nem egyedül az emberi nemnek, hanem az összes állatoknak is tulajdona. Ebből ered a férfinek és a nőnek összeköttetése, gyermekek nemzése és nevelése, mindenkinek egyenlő szabadsága és egyenlő szerzési képessége

3 Hasonló értelmű jellemzéssel más helyütt is találkozhatunk a magyar jogirodalomban: „Századokon keresztül imádságoskönyve, bibliája volt a Tripartitum a jussát kereső magyar embernek.” (*Ladányi Béla: Nemzeti jog és törvényhozás. Előismeretek a pozitív jog- és állambölcselethez és a törvényhozáshoz. Athenaeum, Budapest, 1895. 157. o.*)

4 *Werbőczy István: Tripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae/Magyarország szokásjogának hármaskönyve. (Az eredeti kiadás latin szövegét közölte, magyarra fordította, jegyzetekkel és a mű történetének megírásával kísérte: Csiky Kálmán) M. Kir. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1894. 27–28. o.*

5 Uo. 30. o.

mind arra, ami a levegő-égben, a földön és a tengeren találhatóik.”⁶ Majd a keresztény (Aranyszájú Szent János, Szent Ágoston, Aquinói Szent Tamás) tanításoknak megfelelően – bár nem a *lex*, hanem a *jus* kifejezést használva – megjegyzi: „Másképpen: természeti jog alatt értjük azt, ami a mózesi törvényben és az evangéliomban foglaltatik; melynél fogva mindenki köteles úgy viselkedni másval szemben, amint akarja, hogy más viselkedjék ő irányában; és tilos mással olyat tennie, amit nem akar, hogy más tegyen övele.”⁷ De találkozunk az isteni jog (*jus divinum*), más helyütt isteni törvény (*lex divina*) fogalmával is, mely a természeti jog emberre való vonatkozását jelenti.⁸ Végül említést tesz az ember alkotta törvényekről (*lex humana*), illetve azoknak az isteni törvényekhez való viszonyáról, mely szintén a középkori skolasztikus nézeteket tükrözi: „Az emberi törvényeknek... az isteni törvényekből kell származniok. Mert csak az oly köztársaságban [*respublica*] lehet jó rend, mely az isteni törvény által szabályozott törvények szerint kormányoztatik. Ezért az isteni törvénnyel ellenkező törvény sem a nép helyeslése, sem a hosszan tartó szokás által sem válik érvényessé.”⁹ Míg az isteni törvények a „természetes éssen”, az emberi törvények az „emberi erkölcsökön és szokásokon” alapulnak. Werbőczy szándéka természetesen nem terjedt ki egy koherens természetjogi doktrína kifejtésére. Gondolatainak felidézése csupán arra alkalmas, hogy bemutassa a korszak jogi közgondolkodásának néhány sarkalatos elemét. Összegzés gyanánt azonban megállapítható, hogy a *Tripartitumból* kitetsző jogszemlélet az említett természetjogi hagyományt követő, fogalomhasználatában nem következetes, a pozitív (szokás-) jog eredetét és érvényességét magyarázni kívánó, különösebb elméleti okfejtésre nem törekedő sajátosságokkal bír. Werbőczy munkája és a XVI. század végén először kiadott *Corpus Juris Hungarici* a hazai jogi gondolkodásban kizárólagos uralmat nyert, kevés esélyt hagyva az elméleti, teoretikus jogtudósok és tanaik számára.¹⁰

6 Uo. 29. o. Vö. Justinianus császár institúciói. I. 2. (Ford.: *iff. Mészöly Gedeon*) Tankönyvkiadó, Budapest, 1991. 14. o.

7 Werbőczy István: *Tripartitum*... 30. o.

8 Vö. uo. 30., 36–37. o.

9 Uo. 36–37. o.

10 „Werbőczy Hármaskönyve és a XVI. század végén kiadott *Corpus Juris Hungarici*, oly kizárólagos uralmat nyert a jogi gondolkodás felett, hogy tanainak és cikkeinek magyarázata épp úgy kitöltötte az eredeti gondolkodásra és alkotásokra képtelen, de nem is hivatott tanárok és oktatók munkásságát, mint a *Corpus Juris Civilis* és *Canonici*, de ezeken felül még azzal a nagy előnnyel is bírt, hogy a legjobb előkészítés volt az életre.” (*Eckhart Ferenc: A jog- és államtudományi kar története 1667–1935. A királyi Pázmány Péter Tudományegyetem története. II. köt. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1936. 7. o.*)

Az általános értékelések közül említésre méltó Moór Gyula summázata: „Werbőczy Hármaskönyve 1848-ig pozitív jogként érvényesült és óriási hatást gyakorolt a magyar jogi felfogásra. Ennek tulajdonítható nemcsak az, hogy a római jog recepcióját Magyarországon el lehetett kerülni, hanem az is, hogy természetjogi spekulációk sem nyertek soha jelentősebb befolyást a magyar jogtudományra. A magyar jogi gondolkodás évszázadokon keresztül inkább igazodott Werbőczyhez, mint absztrakt filozófiai spekulációk után.” (*Moór Gyula: A jogbölcselet problémái... 43. o.*)

Az egy évszázaddal később, 1619-ben Kitonich János (1561–1619)¹¹ által közzétett *Directio methodica*,¹² – mely a korabeli peres eljárások összefoglaló gyűjteményéül és tankönyvül is szolgált –, Werbőczyhez hasonló módon merített római jogi forrásokból, s hivatkozott többek között Cicero, Gellius, Ovidius, Livius, Varro műveire. Ebben az időszakban nem volt ritka, hogy konkrét jogviták elbírálásakor római jogi szerzőket, vagy akár Justinianust idézték forrásként egy-egy döntés meghozatalakor.

A magyar jogbölcseleti gondolkodás újkori történetében fontos intézményes változást hozott az eredetileg 1635-ben teológiai és bölcsészeti karokkal megalapított, majd 1667-ben jogi karral (*facultas juridica*) bővített nagyszombati egyetem. Míg a korábbi sikertelen hazai egyetemalapítási kísérletek nem gyakoroltak semmilyen hatást a jogtudományra, addig az első jogi felsőoktatási intézményben folyó oktatási tevékenység már jelentősen befolyásolta a magyar jogi gondolkodás további fejlődését. A kar alapításánál és oktatási struktúrájának kialakításánál a már jól ismert gyakorlati szempontok és irányultság figyelhető meg. Az alapítók nem követték a nyugat-európai, de még a bécsi példát sem, alapvetően a hazai jogélet praktikus szükségleteit akarták kielégíteni. A kar négy tanára közül ketten a hazai jogot (*jus patrium*), közülük az egyik az anyagi jogot, míg a másik kifejezetten a „honi gyakorlati jogot vagy törvénykezést” oktatta. További egy-egy professzor pedig kánonjogot, illetve római jogot adott elő.¹³ A magyar jogi felsőoktatásban a felvilágosult abszolutista reformokig főképpen a római jog művelése részeként megjelenő elméleti képzés, valamint a gyakorlat-orientáltság tradíciói ötvöződtek, többnyire előtérbe helyezve az utóbbi igényeit. Ez idő tájt a természetjogi tanok oktatása – akár csak az említés szintjén is – a négy tanszék professzorán múltott. A felnövekvő jogásznemzedékek e téren csupán véletlenszerűen juthattak jogbölcseleti ismeretekhez.¹⁴

A korabeli természetjogi tanok közvetítésére jó példa a bölcséleti tárgyú írásairól ismert Illyésházy (Illésházy) György (1625–1689) felvidéki főnemes

11 Életéről és munkásságáról lásd bővebben: *Gedeon Magdolna*: Kitonich János (1561–1619) In: *Hamza Gábor* (szerk.): *Magyar jogtudósok*. III. köt. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2006. 13–21. o.

12 *Kitonich János*: *Directio methodica processus iudicarii juris consuetudinarii incltyi regni Hungariae*. Tyrnaviae, 1619.

13 Vö. *Pauler Tivadar*: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez...* 1–2. o., illetve *Pauler Tivadar*: *A budapesti Magyar Kir. Tudomány-egyetem története*. Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Budapest, 1880. 22–23. o.

14 A magyar bölcséleti (filozófiai, teológiai, jogbölcseleti) gondolkodás történetéről, jelentősebb alakjairól lásd *Mészáros András* értékes munkáit: *A filozófia Magyarországon*. A kezdetektől a 19. század végéig. Kalligram, Pozsony, 2000.; *A felső-magyarországi iskolai filozófia lexikona*. Kalligram, Pozsony, 2003.; *Iskolai filozófia Felső-Magyarországon a XIX. században*. In: *Iskolai filozófia Magyarországon a XVI–XIX. században*. (Szerk.: *Mészáros András*) Kalligram Könyvkiadó – Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, Pozsony, 2003. 25–47. o.

1640-ben megjelent munkája,¹⁵ vagy Szentiványi Márton (1633–1705) a nagyszombati egyetem polihisztor professzorának a természetjogról is értekező három kötetes műve,¹⁶ továbbá Lehotay András (?–1734) a nagyszombati egyetem hazai alaki jog oktatását ellátó professzorának 1694-ben közzétett, ma már nem föllelhető írása, melyben nyilvánosan értekezett a természetjogról.¹⁷ Némileg később, szellemiségében azonban ezen időszakot idéző gondolatokat fogalmazott meg előadásában Lehotay egykori tanártársa Kregár István László (?), aki 1735-től volt a nagyszombati egyetem hazai anyagi jog tanára. A természetjog szerinte „az Istentől az emberekbe oltott helyes észnek dictatuma, amely megparancsolja mindazt, ami bensőleg jó és megtiltja mindazt, ami bensőleg rossz.”¹⁸ Mindez jól tükrözi a skolasztikus természetjogi gondolkodás élő jelenlétét. De szintén itt kell megemlíteni Bossányi Farkas (1669–1726) nagyszombati, majd kassai jezsuita bölcész, teológus jogfilozófiai fejtegetéseit 1706-ból,¹⁹ illetve Köleséri Sámuel (1663–1732) erdélyi bölcész, teológus, orvos 1723-ban napvilágot látott értekezését.²⁰

XVIII. századi fejlemények

Az elméleti alapokat tekintve ekkortájt Hugo Grotius (1583–1645) *A háború és béke jogáról* (De jure belli ac pacis) című 1625-ben közzétett művében lefektetett tanok képezték a kötelező és megkerülhetetlen kiindulópontokat. A keresztény teológiától függetlenedő, a természetjogi parancsokat az emberi természetből levezető jogfelfogás alapozta meg az újkor kezdetén a jogbölcseletet mint önálló tudományos diszciplínát. A grotiusi tanok a XVII. század második felétől főleg a korabeli német jogtudományban találtak termékeny talajra. A természetjog racionalista magyarázatának meghatározó alakjai sorában Samuel Pufendorf (1632–1694), Christian Thomasius (1655–1728) és a leibnitzi filozófiai és jogi tanokat leginkább követő Christian Wolff (1679–1754) nevét kell megemlíteni, akik jelentős hatást gyakoroltak a magyar jogbölcseleti gondolkodás kialakulására. Mindhárman jogászokként, egyetemi professzorként művelték és egyben ala-

15 *Illyésházy György*: Disputatio de iustitia originali. Trenchinii, 1640.

16 *Szentiványi Márton*: Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea. (In tres partes) Tyrnaviae, 1689–1709. (Vö. *Pauler Tivadar*: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez... 26–27. o.)

17 *Lehotay András*: Dissertatio iuridica de statu hominum, consistente primo in libertate, et huic opposita servitute. 1694. (Vö. *Eckhart Ferenc*: A jog- és államtudományi kar története... 17. o.)

18 *Kregár István László*: Tractatus theoreticopracticus in tripartitum juris Hungarici decretum. Tyrnavie, 1749. Lásd erről még: *Eckhart Ferenc*: A jog- és államtudományi kar története 1667–1935... 20–21. o.

19 *Bossányi Farkas*: Tripartitum juris philosophici actibus logicis principia tradens. Tyrnaviae, 1706.

20 *Köleséri Sámuel*: Axiomata juris naturae officii. Cibinii, 1723.

pozták meg a természetjogot, mint a filozófiától és teológiától elkülönülő önálló jogtudományi diszciplínát.

Közülük elsősorban Wolff munkásságát kell kiemelni, aki a porosz Nagy Frigyes-féle felvilágosult abszolutizmus vezető jogi teoretikusaként minden fajta radikális polgári törekvést elhibázottnak tartott. Leibniz követőjeként azt vallotta, hogy az emberi lények legmagasabb rendű kötelezettsége az erkölcsi tökéletesedés és az ebből származó boldogság keresése. Maga a természet kényszerít bennünket, hogy keressük azt, ami bennünket és másokat boldogít. Ez a legfőbb természetjogi parancs, ebből vezeti le Wolff a természetjog értelmét. A természetjog alapelveinek megvalósításából konstruálja a pozitív jog hatalmas rendszerét. Felfogása szerint az embereket egy jó szándékú és atyai szuverénnek kell kormányoznia, akinek a béke, a biztonság és az emberek megelégedettségének a megvalósítása a feladata, mely az életviszonyok lehető legteljesebb szabályozása révén érhető el. A közjó ilyen értelmű megvalósítása csak paternalista állami eszközökkel valósítható meg, mellyel az individuális szabadság nem egyeztethető össze. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a teljes szabadság állapotában az öntökéletesség nem érhető el. A felvilágosult abszolutizmus korabeli rendszereiben e nézetek hamarosan a hivatalos jogi ideológiát jelentették.²¹ Nem véletlenül nevezték kritikusan e felfogást „feudális”, illetve „denaturált természetjognak”.²²

A Wolff-féle természetjog, mint a Grotius–Thomasius–Leibnitz fémjelezte tételek „ügyes és nagyszabású” összefoglalása és szintézise majd másfél évszázadon át igen nagy hatást gyakorolt honi jogi gondolkodásunkra. A nagy népszerűsége és tekintélyre szert tett tanok Wolff nyomán önálló, az ún. Leibnitz–Wolff-féle természetjogi iskolává váltak.²³ Az iskola magyar szempontból legfontosabb és egyben legnagyobb hatású alakja Karl Anton Martini (1726–1800)²⁴ volt, aki egykoron II. József és II. Lipót nevelőjeként, majd Mária Terézia bizalmasaként 1753-ban Bécsben – a Habsburg Birodalom központjában – az ekkor megalapított természetjogi tanszékre kapott professzori kinevezést. A birodalom részét képező korabeli Magyarország Ausztriától való függősége gazdasági, politikai, kulturális és tudományos területen egyaránt érvényesült. Így a jogbölcseleti gondolkodás fejlődéstörténetére ez idő tájt óhatatlanul az osztrák (német) hatás nyomta rá bélyegét.

21 Vö. *Pruzsinszky Sándor*: Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon. Batthyány Alajostól Martinovicsig. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. 10–12. o.

22 Utóbbi meghatározást *Szabó Imre* használta: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon... 27. o.

23 Vö. *Finkey Ferenc*: A tételes jog alapelvei és vezéreszméi... 126. o.

24 *Martini, Karl Anton*: Positiones de lege naturali. Viennae, 1767. (Buda, 1795); Erklärung der Lehrsätze über das Naturrecht. Wien, 1787. (Martini természetjogi nézeteiről és munkásságáról – nem kevés fenntartással – lásd bővebben: *Szabó Imre*: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon... 39–45. o.)

Martini műveiben a természetjog forrásaiként az erkölcsi érzületet, illetve a tapasztalás által támogatott józan észet említi. A jog társadalmi céljait illetően a Wolff-féle „tökéletesedési” premisszából indul ki, de az állam keletkezését megelőző „természetes állapot” nagyobb hangsúlyt kap elméleti okfejtésében: „A természetnek állapotjában minden embernek, a maguk megtartásukra, tökéletesebbé való tételükre, egymáshoz hasonló jussok volt...”²⁵ Sőt ugyanitt – Hobbes, Locke elméleti kiindulópontjához hasonlóan – az egyenlőség és a függetlenség állapota jellemezte az emberek egymáshoz való viszonyát.²⁶ A szerződési elmélet híveként azt vallotta, hogy ezt az eszményinek tekinthető állapotot az emberi természet hibái torzították el, ezért az egyes individuumok a biztonság megteremtésének vágyától vezérelve, önkéntes szerződés folytán hozták létre az államot. Mindezt egyetlen szerződés keretében, mely magában foglalja az egyesülési (pactum unionis) és az alávetési (pactum subiectionis) aktust. E szerződés elégséges aktus az állam, a közhatalom létrehozására – s mögötte az uralkodói akaratnak való alárendelésre és a feltétlen engedelmességre²⁷ –, mely visszafordíthatatlan felhatalmazást jelent. Sőt a későbbiekben gyakorlati jelentőségre szert tevő kijelentést is megfogalmaz, miszerint a hatalom megszerzése nem függ a koronázástól vagy hitlevél kiállításától. A *ius resistendi* kérdésében szintén az abszolút hatalom igényeit szem előtt tartva foglal állást. Azt vallja, hogy az alattvalóknak általában nincs ellenállási joguk, még akkor sem ha sérelmet szenvedtek volna, kivéve a zsarnoki hatalom ellen. A közjó biztosítása érdekében gyakorlatilag korlátlan állami beavatkozást tart indokoltnak, mely a korabeli abszolutista rendszernek minden tekintetben megfelelt. Így nem véletlen, hogy a XVIII. század 70-es éveitől Martini művei váltak az osztrák egyetemeken és a nagyszombati jogi fakultáson kötelező tananyaggá és egyben a hivatalos jogi ideológia forrásaivá.²⁸ Martini értékeléséhez álljon itt Eckhart Ferenc megállapítása: „Munkáiban inkább tehetséges compilatornak, mint úttörőnek bizonyult, aki elődjei, Pufendorf és Wolff munkáiból szó szerint vett át részleteket. Mindazonáltal ő a XVIII. század második felének kétségen kívül egyik legjelesebb jogásza Ausztriában, akinek befolyása nemcsak az egyetemen, hanem a kormánykörökben, főleg az udvarnál, igen nagy volt.”²⁹

A magyar jogbölcséleti gondolkodás legelső szárnypróbálgatásai a Wolff-Martini-féle tanokhoz kötődtek.³⁰ Pauler Tivadar szerint Martini tételét „aristo-

25 Báró Martini természet törvényéről való állításainak magyarázatja, melyet német nyelvből magyarra fordított és a maga költségén kiadott Dienes Sámuel. Bétsben, 1792. 124. o.

26 „A természet állapotjában nem volt fő uraság, mint hogy az az egyenlőségnek, a senkitől nem való függésnek állapotja volt.” (Uo. 442. o.)

27 „Aki az államba belépett, aláveti természetes szabadságát a közös uralomnak és kötelezi magát, hogy mindenben engedelmeskedik, ami az uralkodónak tetszeni fog.” (*Karl Anton Martini: Lehrbegriff des allgemeinen Staatsrechts*. III. köt. Wien, 1783. 41. o. (Fordította: Szabó Imre)

28 Pauler Tivadar: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez... 105. o.

29 Eckhart Ferenc: A jog- és államtudományi kar története 1667–1935... 72. o.

30 Lásd erről összefoglaló jelleggel: Pauler Tivadar: Észjogi előtan. (Harmadik javított kiadás), Athenaeum, Budapest, 1873. 103–105., 159–161. o.

telesi tekintéllyel” ruházták fel, gondolatait kódexként idézték, s a jogbölcseletet oktatók „elveinek legtöbbnyire kéziratban maradt commentárok általi bővebb magyarázatára szorítkoztak.”³¹

A nyomtatásban megjelent további korabeli jogbölcseleti tárgyú művek elsősorban Martini tételeinek egyszerű bemutatásaként, illetve magyarázataként értekelhetőek. Közülük a legjelentősebbek Roys Ferenc (1713–1768)³² nagyszombati, később bécsi jezsuita bölcselet és teológiai tanár, Lakits (Lakics) György Zsigmond (1739–1814)³³ az ismert kánonjogász egyetemi tanár, továbbá Brezanóczy Ádám (1751–1832)³⁴ kassai, majd pozsonyi jogakadémiai tanár, később a pesti egyetem jogbölcselet professzora munkája. A kisebb terjedelmű értekezések közül kiemelendő Rosos Pál (1751–1809)³⁵ bölcseleti és teológiai doktor, később veszprémi püspök írása. Említésre érdemes, hogy a hivatalos – azt radikális (!?) beállítottságúnak tekintő – jogi ideológiával szembehelyezkedő művek is keletkeztek a XVIII. század végén. A Wolff–Martini-féle felfogással szemben skolasztikus szellemiségű erkölcsstani fejtegetéseket tartalmazó művek közül kiemelésre méltó Filó János (1722–1786)³⁶ esztergomi kanonok és Adámi (Nepomuk) János (1738–1821)³⁷ pozsonyi, majd nagyszombati jogakadémiai tanár korabeli könyve.³⁸

Fontos itt megemlíteni, hogy már ez idő tájt olyan jogtudósok is voltak, akik a hivatalos jogfelfogást nem a skolasztikus hagyomány, hanem az újkori természetjogi hagyomány klasszikusnak tekinthető nézetei alapján kritizálták. Vuchetich Mátyás (1767–1824)³⁹ a kassai jogakadémia büntetőjog tanára, majd a pesti egye-

31 Uo. 105. o., illetve Werner Rudolf. A bölcsészeti jogtudomány történelme... 195. o.

32 *Roys Ferenc*: Ethica et jus naturae in usum auditorum philosophiae conscripta cum appendice seu dissertatione. I–II. Viennae, 1755. és 1761.

33 *Lakits György Zsigmond*: Institutio elementorum juris naturalis in usum gymnasiorum et scholarum. Budaë, 1778. (Névtelenül jelent meg Lakits gimnáziumok számára írt természetjogi tankönyve.)

34 *Brezanóczy Ádám*: Explanatio juris naturae, publici universalis et gentium. I–II. Posonii, 1795. (Második kiadás: Pestini, 1824.) Munkásságáról lásd bővebben: *Szabó Imre*: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon... 49–51., 54–55. o.

35 *Rosos Pál*: Dissertatio juris publici universalis de interna rerum publicarum securitate. Pestini, 1777.

36 *Filó János*: Jus naturae pro novello in vinea domini operario deductum ex demonstrato fine hominis. Budaë, 1781. (Munkásságáról lásd bővebben: *Szabó Imre*: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon... 48–49., 53–54. o.)

37 *Adámi János*: Systema anti-philosophicum de origine civitatis. Posonii, 1801. (Adámi műve alapvetően állambölcseleti kérdésekkel foglalkozik.)

38 A vizsgált korszak – XVIII. század utolsó és a XIX. század első harmada – magyar magánjogtudománya jogbölcseleti alapjairól lásd: *Peschka Vilmos*: A magyar magánjogtudomány jogbölcseleti alapjai. Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője II. köt. (1959) 1–2. sz. 38–41. o. (Újból megjelent: *Peschka Vilmos*: Jog és jogfilozófia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 373–425. o.)

39 Vuchetich Mátyás fő jogbölcseleti tárgyú műve: De origine civitatis. Cassoviae, 1802. (Életéről és munkásságáról lásd: *Pauler Tivadar*: Vuchetich Mátyás. In: *Pauler Tivadar*: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez... 103–110. o.; *Jencs Árpád*: Vuchetich, a horváth–magyar büntetőjogász. (1767–1824) In: Jogi professzorok emlékezete. Sárkány-nyomda, Budapest, 1935. o. 37–43. o.; *Szabó Imre*: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon... 55–57. o.)

tem természetjog, magán- és közjog professzora a XVIII–XIX. század fordulóján a grotiusi tanok védelmére kelve igyekezett a hivatalos felfogással szemben az „eredeti” elvek időszerűségét hangsúlyozni. Halála előtt azonban nem sokkal – 1820-ban – már a bécsi egyetemen Martini egykori utóda, Franz Zeiller közvetítette kanti tanok korszerűségéért szállt síkra.⁴⁰

A hazai elméleti jogi irodalom korai termékei mellett külön kiemelésre érdemes a legelső magyar nyelven megjelent jogbölcészeti mű.⁴¹ A *Báró Martini természet törvényéről való állításainak magyarázatja* című terjedelmes kötet nem volt más, mint Martini *Positiones de lege naturali* műve német nyelvű változata második kötetének 1792-ben kiadott fordítása, mely – az egykor a heidelbergi egyetemen tanuló és akkoriban az erdélyi udvari kancelláriánál tevékenykedő – Dienes Sámuel jóvoltából készült el.⁴² Ugyancsak itt kell megemlíteni Újfalusy Nep. János (1790–1849) ügyvéd, a pesti jogi kar „helyettes” tanárának nevét, aki ugyancsak a Martini-féle tanok kommentálójaként vált ismertté.

40 Vö. *Jencs Árpád*: Vuchetich... 42. o. Említésre méltó, hogy az első hazai jogbölcseleti kérdéseket is érintő vita – a XIX. század legelején – Adámi említett műve kapcsán folyt a magyar jogirodalomban. Adámi álláspontjával szemben Brezanóczy (*Vindiciae systematis philosophici de origine civitatis contra systema anti-philosophicum* Jannis Adámy. Posonii, 1801.) és Vuchetich (*De origine civitatis*) fejtette ki ellenvéleményét. A vitából végső soron a Martini-féle „hivatalos” jogbölcseleti nézőpont került ki győztesen. Vö. *Szabó Imre*: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon... 54–57. o.

41 A magyar nyelvű jogirodalom megjelenését nagyban akadályozta, hogy mind a joggyakorlat, mind a tudomány művelésének és oktatásának nyelve a XIX. század elejéig – egyes kivételek esetében a század közepéig (pl. Virozsil Antal) a latin volt. A hazai állapotok e tekintetben jelentősen eltértek más közép-európai országokétól is, ahol a nemzeti nyelvek a jogéletben hamarabb elterjedtek. Míg a *Sachsenspiegel* a XIII. század elején német, vagy a hasonló cseh jogkönyvek a XIV. század elején cseh nyelven jelentek meg, addig az eredetileg latin nyelven írt *Tripartitumot* a XVI. század második felében (1565) fordították le magyarra. (Vö. *Kovács Ferenc*: A magyar jogi terminológia kialakulása. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 85–86. o.) Magyarországon a nyelvújítás idején a korszellem sugallta ösztönzésektől fogantatva jogászaink (jogtudósaink) hozzáálltak a magyar jogi szaknyelv megteremtéséhez. A jogi szaknyelv létrehozatalának végső diadalát az 1844. évi II. törvénycikk jelentette, amely értelmében a királyi leiratok, a törvények és rendeletek, az országgyűlési tanácskozások és valamennyi ítélőszék hivatalos nyelve a magyar lett. (A magyar jogi szaknyelv megteremtéséről lásd: *B. Kovács Mária*: A magyar jogi szaknyelv a XVIII–XIX. század fordulóján. Miskolci Bölcsész Egyesület Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Miskolc, 1995. 23–38. o.)

42 Dienes, mint a mű fordítója az előszóban a következő indokkal magyarázza a hazai jogbölcseleti irodalomban mindaddig egyedülálló vállalkozását: „Ezen könyv is, melyet kezdedben tartván olvasni akarsz, az én foglalatosságaimon kívül, Nemzeti Nyelvünkre általom nem azokért fordított, akik előtt különben is különb különféle Nyelvek esméretesek lévén, a szükséges, és hasznos Tudományokat a magok tiszta forrásokból meríthetik, hanem azokra nézve, akik vagy Tehetségek nem lévén, vagy más akadályok nem engedvén, született Nyelveken kívül más nyelvekkel esméretlenek, és minthogy ilyen hosszas ideig, ezt a Tudományt, amely ezen könyvben tanítatik, illető könyv egy is tudomra Nemzeti nyelvünken ki nem jöhetett, egy ilyen szükséges könyv nélkül mind eddig el lenni kéntelenítettének.” (Báró Martini természet törvényéről való állításainak magyarázatja... v. o.)

*A természeti hármias törvény*⁴³ címmel 1825-ben megjelent könyve – mely utolsónak tekinthető a Martini nézeteit kritika nélkül közvetítő hazai irodalomban⁴⁴ – igazi jelentősége abban van, hogy az addig egyeduralkodó latin nyelvű szakirodalom mellett, illetve a helyett megalapozta a „Természeti Törvény tudománya” magyar nyelven való művelésének és „pallérozásának” lehetőségét, továbbá a hazai „fő iskolákban” a jogi stúdiumokkal ismerkedők számára érthető módon igyekezett bemutatni e diszciplínát. A reformkor kezdetén a „hasznos tudományoknak hazai nyelven való előmozdítása” az ekkortájt megfogalmazódó nemes célok sorába illeszkedő vállalkozás volt.⁴⁵ Mindazonáltal tudományos művek magyar nyelven való közzététele már ezt megelőzően, főképpen a református felekezetű intézményekben sem volt ismeretlen. Sőt Újfalusyt megelőzően találkozhatunk már magyar nyelvű önálló jogbölcseleti munkával. Így Sz. Szilágyi János kantianus szellemben a természeti törvény tudományáról a máramarosszigeti gimnázium tanulói számára 1813-ban írt tankönyvét⁴⁶ tekintjük az elsőnek ebben a sorban, mely munkának bevallott szándéka volt, hogy a latin nyelvvel szemben megteremtse a hazai igényeknek megfelelő nemzeti nyelven való tudományművelést, ezzel is szolgálva a társadalmi emancipációs folyamatot.⁴⁷

Ami Újfalusy könyvét illeti, természetjogi felfogását jól példázzák a törvények fajtáiról kifejtett gondolatai. Különbséget tesz „Isteni” és „Emberi”, illetve az ész által megismerhető „természeti” és a grótiusi értelemben „valaki akaratjától” függő „hozott (lex positiva)” törvények között. Az isteni és természeti törvények közötti kapcsolatáról az vallja, hogy mivel a természet Istentől száрма-

43 *Újfalusy Nep. János: A természeti hármias törvény.* Pest, 1825. (Munkásságáról lásd bővebben: Szabó Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon... 57–60. o.)

44 „[A] Bétsi Univerzitásnál ugyan ezen tudománynak rendes oktatója vala Martini Károly Antal, a ki is fáradhatatlan szorgalmatosságával, és ritka példájú okosságával a Természeti Törvényről való munkát ama híres Grotzsius munkájának módjára adott ki... Azért mi is e jelen való munkánkban azon halhatatlan nevű, s ritka tudományú férjfinak nyomdokait leginkább követni feltettük magunkban, meg lévén arról győzöttetve, hogy annak útmutatása után a mi feltett célunkat legkönnyebben elérhetjük.” (Uo. 34. o.)

45 Vö. uo. IX–XIII. o.

46 *Sz. Szilágyi János: Oskolai tanító könyv a tétető (practica) philosophia második része. Természeti törvény tudomány (Jus naturae) vagy: azon törvényeknek és jussoknak tudományos előadása, melyek a józan okosságból veszik eredeteket, egyenesen.* Szigeth, 1813.

47 Érdemes hivatkozni a könyv olvasókhöz írt szerzői előszavából, mely a tudományozás magyar nyelvű művelésének indokairól így szól: „Ha valaki azt tenne hibául, hogy így lévén, még Magyar Hazánkban, kivált a Törvény Tudományok állapotja, nem magyarul, hanem deákul kell vala írni kivált a Természeti Törvény Tudományára Vezér-Könyvet: – Gondolja meg azt ezen Érdemes Olvasó, hogy e mellett is az a kötelessége minden Hazáját boldogítani kívánó Hazafinak, hogy mentől elébb tegye szükségtelenné az olyan dolgokban a deák Nyelvet, melyeknek tudása minden rendű, s állapotú embernek átaljában szükséges... A deák mester szók kitételeben meg lehet, hogy hibáztam ezen Könyvben; de annak a magyar Nyelv mostani állása az oka; és ezért sok oly deák kitételeket meghagytam, melyek helyett jobbat nem találtam magyarul...” (Uo. 8–9. o.)

zik, ezért a természeti törvények is isteninek tekintendők. A „hozott” törvények típusait tekintve a törvényhozó személyére tekintettel megkülönbözteti az emberieket és az istenieket.⁴⁸ A természeti törvények jellemzésekor a „teremtett dolgok” céljainak bemutatásakor részben a sztoikus, illetve a középkori skolasztikus természetjogi hagyományra jellemző érveléssel találkozunk: „... Isten az embert mint eszes állatot, következőképpen a szabadakaratos tselekedetekre alkalmasnak teremtette, már az ő böltsége hozta magával, hogy ugyan azon embernek bizonyos rendszabályokat is adjon, melyekkel az ő tselekedeteit alkalmaztatván, ama ditsőséges feltett tzélnek, melyre a mindenhatótól alkottatott, megfeleljen. Hogy pedig azon természeti erköltsi végzetek legyenek, onnan elegendőképpen kitetszik, hogy azokat az ember Természetéből egyedül a józan észnek segedelmmivel megismerhetjük. Amit is annál bizonyosabban állíthatunk, mennél világosabban látjuk, hogy minden teremtett valóságoknak, úgymint égnek, földnek, és azokban foglalt dolgoknak, vagynak bizonyos rendszerént való mozdulásaik, úgy, hogy soha egyik a másikat az ő természeti útjában meg nem gátolja, hanem mindenik a maga regulájában megmaradván, az ő természeti feltett tzéljának eleget tészen.”⁴⁹ E felfogás igazából nem lép túl az egyébként nagyra értékelt grótiusi tanokon. Mindezt jól bizonyítják azok a megállapításai, melyek a józan ész Isten szavának tekinti, vagy amikor más helyütt azt írja, hogy „Istent követni annyi légyen, mint az észnek engedelmeskedni.” És hogy megvilágosodjon számunkra, mit jelent a címben megnevezett „természeti hármastörvény”, érdemes hivatkozni a szerző rövid, összefoglaló megállapítását, melyben a leibnizi öntökéletesítés gondolata is benne rejlik: „1-ső: Tselekedjed továbbá azt, ami a te megtartásodra, s tökéletesítésedre szükséges, az ellenkezőt pedig kerüljed. 2-dik: Tselekedjed végtére azt is, ami a te felebarátodnak javára, s tökéletességére szolgál, ami pedig kárára lehetne, azt eltávoztassad.”⁵⁰

Újfalusy műve Magyarországon a legutolsó olyan munka, amely következetesen ragaszkodott Martini tételeihez. Sőt e könyv az utolsó – az egyetemi oktatásban is alkalmazott – kiadvány, mely a kantiánus tanok térhódítása idején egy már idejétmúlt jogi teória népszerűsítésére vállalkozott.

A felvilágosult abszolútizmus uralkodói számára az államról, hatalomról és jogról szóló Martini-féle tételek minden tekintetben megfelelték, így nem véletlen, hogy az ilyen szellemiséget képviselő természetjogi tanokat, mint kötelező diszciplinákat felvették a jogi fakultások tanrendjébe. A jogbölcseleti nézetek ezen formája alkalmasnak bizonyult arra, hogy segítségével egyrészt lojális állami hivatalnokokat neveljenek, másrészt pedig megindokolják az uralkodó jogainak további kiterjesztését. Ezek a megfontolások vezették Mária Teréziát,

48 *Újfalusy Nep. János: A természeti hármastörvény...* 150–151. o.

49 Uo. 156–157. o.

50 Uo. 178–179. o.

amikor – a freiburgi (1716) és prágai (1748) példát követve – 1753-ban a bécsi egyetemen tanszéket alapított, illetve amikor 1760-ban a nagyszombati egyetem jogi karán bevezette a természetjog oktatását az első éves joghallgatók számára „naponként délután 2-3. óráig”. Az első hazai jogi karon a tárgy előadására a római jog professzorát kötelezték, aki ezért tanártársai fizetésének több mint másfélszeresét kapta.⁵¹ A stúdium oktatását 1761-ben az előírásoknak megfelelően Szedmáky Mihály a római- és hűbérjog tanára kezdte meg.⁵² A királyi helytartótanács ugyanakkor arról is rendelkezett, hogy a joghallgatók mellett a papnövendékek is kötelezően hallgassák a természetjog tárgyat. Az uralkodói akarat azonban nem találkozott feltétlen egyetértéssel. Mint ahogy ez idő tájt a politikai közéletben a rendek nem tudtak azonosulni még az ilyen természetjogi tanokkal sem, ugyanilyen megfontolásból a nagyszombati jezsuiták a maguk eszközeivel igyekeztek ellenállni a természetjogi elvek oktatásának.

Az önálló nagyszombati természetjogi – pontos nevén: természeti, magán- és közjog nevű – tanszék alapításával 1770-ig kellett várni.⁵³ A helytartótanács rendelkezése szerint a tanszék felállításakor „mindenben a bécsi egyetem intézményei szolgáljanak zsinórmértékül”, így különösen az előadandó tananyag és a „vitatott tételek” tekintetében feltétlenül követni kellett a mintául szolgáló intézmény gyakorlatát. A tananyagra vonatkozóan a határozat konkrétan megjelölte, hogy Martini mely műveit tanítsák, illetve a tudományszak irodalmából Grotius fő művének megismertetésére hívta fel a figyelmet, mely utóbbi kitétel az egyetem, illetve a katolikus egyház előjáróinak tiltakozását vonta maga után, mivel Grotius korszakos alkotását az egyház már ezt megelőzően indexre tette. Ezzel egyidejűleg a természet-, közönséges állam- és nemzetközi jog – a bécsi egyetem példájára – az első jogtudori szigorlat tárgyává lett.⁵⁴ A stúdium jellege és a tananyag tekintetében ugyanez jellemezte a hazai akadémiákon (Eger, Kézsmárk, Kolozsvár, Sárospatak, Zágráb) folyó jogi oktatást is.⁵⁵

A természetjogi tanszék első professzora a bécsi egyetemen végzett németalföldi származású Johann Heinrich Van der Hayden volt, majd őt ugyancsak rövid ideig Stuhr József Fülöp (?) követte. 1775-ben kettévált a természetjogi tanszék és a továbbiakban a természetjogot a római jog történetét és institúcióit is

51 *Pauler Tivadar*: A budapesti Magyar Kir. Tudomány-egyetem története... 24. o.

52 *Pauler Tivadar*: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez... 281. o.

53 Hasznos itt utalni Werner Rudolf egykori kassai jogakadémiai tanár 1875-ben megfogalmazott gondolataira: „Hazánkban épp úgy mint egyéb országokban a természetjog, illetőleg a jogfilozófia tanulása s irodalmi művelése csak akkor kezdetét meg, midőn a felsőbb tanintézetek föllállításával a bölcselkedési szellem mindinkább elterjedt s később a természetjognak is... külön tanszék lőn föllállítva.” (*Werner Rudolf*: A bölcsészeti jogtudomány történelme... 194–195. o.)

54 Uo. 281–283., 286. o.

55 Vö. *Újfalusy Nep. János*: A természeti hármastörvény... 36. o.

előadó Demién (Demjén) Antal (1744–1833),⁵⁶ kis megszakítással – ekkor Petrovics József (1751–1818) a diszciplína megbízott előadója – majdnem negyedszázadon keresztül oktatta. Az egykori feljegyzések szerint a természetjog oktatásának alacsony volt a presztízse és meglehetősen kevesen hallgatták. Így nem véletlen, hogy az 1777-es első *ratio educationis* az egyetemen kívül még öt királyi akadémián rendelte el a természetjogi tanszék felállítását, ettől remélve a helyzet megváltozását. Szintén ebben az évben döntött úgy az uralkodó, hogy Budára, a királyi palotába helyezi át a nagyszombati egyetem székhelyét, mely néhány évvel később Pesten (1784) talált végleges otthonra. A XIX. század első évtizedében Hirs Mihály (1750–1809),⁵⁷ majd pedig közel két évtizeden keresztül Markovics Pál (1758–1832)⁵⁸ neve fémjelezte a jogbölcselet egyetemi szintű oktatását. Az eddig említett tanárok – egészen Szibenliszt Mihály 1829 végétől kezdődő „helyettes” tanárságáig – többnyire a legcsekélyebb önállóság nélkül Martini tételeihez ragaszkodva adták elő a jogbölcseletet. A pesti egyetemen az észjog tanítása és művelés terén Virozsil Antal 1832-es kinevezése hozott valóban új korszakot. A jogbölcseleti diszciplína első hazai művelőinek kétségtelen érdeme a korabeli természetjogi felfogás általános tanainak a magyar viszonyokra való alkalmazása. A modern állam és jog alapjának szerződéselméleti magyarázata még a Martini-féle interpretálásban is a reveláció erejével hatott a korabeli Magyarországon.

A XVIII. század végére, a XIX. század elejére a felvilágosodás eredeti gondolataival, illetve a francia forradalom eszméivel legtöbb elemében ellentétes természetjogi felfogás oktatása egyre inkább anakronisztikussá vált. A sokak szemében reakciós és konzervatív jogi teóriával szemben a kanti filozófiai és (ész)jogi tanok kezdtek előtérbe kerülni. Kant korabeli filozófiai és jogbölcseleti jelentőségéről az irányzat egyik kései kiváló gondolkodója Pauler Tivadar ekképp ír: „Kant rendszerének érdemét a gyakorlati bölcsészet körül, még ellenei sem vonták kétségbe; működése épp e téren válpontot képez a régibb és újabb korszak között. A legjelesebb bölcsészeti munka a múltból nem felelt, nem felelhetett meg többé a tudomány következményeinek.”⁵⁹ A kanti tanok előtérbe kerülésével egy új korszak köszöntött be a hazai jogbölcseleti irodalomban.

56 *Demién Antal* fő műve: *Dissertatio inauguralis ex jure Hungarico de eo*. Tyrnaviae, 1776.

57 *Hirsch Mihály* fő műve: *Positiones ex iure digestorum et iure criminali*. Tyrnaviae, 1775

58 *Markovics Pál* fő műve: *Praelectiones academicae de iure naturae*. I–II. Pestini, 1811/12.

59 *Pauler Tivadar*: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez...* 295. o.